

Z JEDNÁNÍ CELOSTÁTNÍ VĚDECKÉ KONFERENCE „VZTAH SOCIÁLNÍHO A EKONOMICKÉHO ROZVOJE V ETAPĚ PŘESTAVBY ČESKOSLOVENSKÉ SPOLEČNOSTI“ *

PLENÁRNÍ ZASEDÁNÍ

Ekonomické a sociální procesy a jejich reflexe v sociologické teorii (J. Kohout)

Renesance zájmu sociologů v socialistických zemích o ekonomickou teorii má svou logiku v přestavbě. Avšak zájem o ekonomickou teorii má v sociologii i svou historii. A – jako obvykle – lze z ní vyvodit jistá poučení pro dnešek.

Jak známo, již A. Comte ve 47. lekci IV. svazku svého díla *Course de la Philosophie positive* zaujímá stanovisko k ekonomické vědě. Jeho soudy jsou krajně negativní, považuje ji za metafyzický výmysl. Absolutizuje vlastní koncepci společnosti. Jeho argumentace prozrazuje zřejmou nekvalifikovanost v ekonomii – Comte znal jen některá díla Adama Smitha a něco z Malthuse. Tím ovšem dává možnost mnohem kvalifikovanější odvety svým odpůrcům. Tak například John Stuart Mill ve stati *A. Comte and Positivism* napadá jeho ateističnost a prázdný empirismus.

Později v Americe sociologové Ward a Small vystupují sice také s podobně nadřazenou koncepcí sociologické teorie vůči ekonomii, ta je však brzy vystředána mnohem nosnějším pojetím Franklina Giddingse, podle něhož sociologie studuje tytéž jevy jako ekonomie, avšak ze svého specifického zorného úhlu.

Empiricko-pragmatické pojetí americké sociologie později vedlo v praxi k tomu, že se sociologové zabývali stále více tzv. zbytkovými tématy – tedy těmi, která zůstala mimo pozornost ekonomů. Takovými byla například rodina, vzdělání, zločinnost, prostituce apod. To na druhé straně sunulo americkou sociologii stále více od teoretické práce k charitativnímu hnutí, kdy pojem „sociální“ nabýval jednostranného výkladu sociální péče.

Snad nejvýrazněji formuloval vztah buržoazní sociologie k ekonomii i Max Weber, jehož dílo *Wirtschaft und Gesellschaft* vysoce oceňoval i Talcott Parsons. Ve 2. kapitole tohoto díla Weber od sociologie požaduje, aby doplňovala ekonomickou teorii, a formuluje úkol vypracovat „ekonomickou sociologii“. Marxé pak nazývá sociálním ekonomem, dobře postřehnuv docenění aktivního subjektu v celém Marxově díle.

Ve Francii obdobnou roli sehrál Emil Dürkheim, který ve své revue *L'Année Sociologique* věnuje zvláštní pozornost ekonomickým procesům a vyděluje dokonce zvláštní oddíl ekonomické sociologii. Avšak přes tuto výslovnou pozornost i on prozrazuje značnou nekvalifikovanost v ekonomické teorii.

Lze říci, že čím více je ten který sociolog v dějinách kvalifikován i v ekonomické teorii, tím více si uvědomuje nezbytnou vazbu mezi těmito vědami při studiu sociálních procesů. To platí i u Wilfreda Pareta a částečně i u Thorsteina Weblena, amerického sociologa norského původu, který je pokládán za zakladatele technokratismu.

Platí však i opačná závislost: v sociálních rozporech světové hospodářské krize se někteří buržoazní ekonomové sociologizují, věnují mnohem větší pozornost reakcím subjektu, politice státu (Keynes), potřebě řízení i sociálních procesů apod. Ekonom Joseph Schumpeter například dělí ekonomickou vědu na 4 základní složky: ekonomickou teorii, ekonomickou historii, ekonomickou statistiku a ekonomickou sociologii.

* Konference se konala 12.–13. prosince 1988 v Paláci kultury v Praze.

I tento stručný pohled na teoretickou frontu buržoazní sociologie umožňuje konstatovat, že jejím problémem není neexistence reflexe vztahu ekonomického a sociálního. Reflektuje jej naopak od svého vzniku. Avšak jak v koncepcích pojímajících filozofii – a odtud i sociologii – jako „vědu věd“, tak i v koncepcích onoho „zbytkového“ typu je zřejmý její základní problém: nepochopení dialektiky vztahu ekonomického a sociálního a odtud často idealistická redukce sociologického výzkumu na pouze nadstavbovou sféru.

Pro marxistické sociology je metodologicky výchozí Leninova teze: „Až dosud sociologové nedovedli proniknout k těm nejprostším prvotním vztahům, jakými jsou vztahy výrobní, a proto studovali a zkoumali přímo politicko-právní formy ... a u toho také setrvali. Zdálo se, že společenské vztahy vytvářejí lidé uvědoměle“ [Lenin 1979: 161]. Na jiném místě pak Lenin ukazuje, že teprve materialismus umožnil sociologům studovat dialektiku subjektu a objektivních podmínek a také ve složité síti společenských vztahů stanovit jevy základní a důležité a odlišit je od podružných a nevýznamných.

Jestliže Marx v *Předmluvě Ke kritice politické ekonomie* píše, že způsob výroby materiálního života podmiňuje sociální, politický a duchovní životní proces vůbec, tu je zřejmé, že kategorie „společenská formace“ je kategorií jak ekonomickou, tak i sociologickou. Potom ovšem metody monokauzální explikace neodpovídají skutečnosti a nemohou reálně odrážet existující procesy ve společnosti. Ostatně ve známé polemice Karla Marxe s panem Heinzenem v roce 1847 čteme tato Marxova slova: „... sociální, společenské vztahy, jako jimi jsou vůbec všechny vztahy mezi lidmi. Proto také všechny otázky, které se týkají vztahů mezi lidmi, jsou sociální otázky“ [Marx–Engels 1958: 308].

Jak je zřejmé, marxistické pojetí nepřipouští autonomizaci jedné sféry, jak to bylo typické pro onu tzv. „zbytkovou“ koncepci sociologie. Sociologové v socialistických zemích dnes také studují spolu s ekonomy klíčové problémy přestavby, uvědomujíce si, že zkoumat například tak základní proces, jako je aktivizace lidského činitele, lze jen při současném zařazení tohoto procesu do podmínek toho kterého typu mechanismu řízení ekonomiky. Ve svých pracích prokazují, že nový mechanismus řízení bude nejvýrazněji ovlivňovat změny celé sociální struktury společnosti, život a vývoj tříd a skupin, pracovních kolektivů i rodin.

Ve známé stati *Ekonomika prismatem sociologie* akademička T. Zaslavská k této otázce uvádí: „Skutečně by bylo obtížné uvést prvek hospodářského mechanismu, jehož změna by neměla vliv na uplatnění těch či oněch skupin pracovníků... Rozvoj hospodářské samostatnosti podniků povede k rozšíření práv, posílení ekonomického vlivu a růstu sociální prestiže vedoucích pracovníků podniku, zatímco pracovníci ministerstev ztratí část svých pravomocí“. Dále autorka uvádí řadu podobných důsledků ekonomických procesů v sociální sféře a uzavírá: „Reálný rozvoj výrobních vztahů nastává nejenom a ani ne tak v důsledku profesionální činnosti pracovníků, kteří se touto otázkou speciálně zabývají, jako spíše ve složitém procesu vzájemného působení sociálně ekonomických skupin, zaujímajících různé postavení ve společenské výrobě a sledujících protikladné zájmy“ [Zaslavská 1987: 498].

Proto i pro nás, československé sociology, je studium přestavby hospodářského mechanismu výchozí rovinou úvah o přestavbě celé společnosti.

Přestavba hospodářského mechanismu v ČSSR

Jak známo, zásadní význam pro rozpracování závěrů XVII. sjezdu KSČ o strategii urychlení má usnesení 7. pléna ÚV KSČ, na němž se konstatovalo, že přestavba hospodářského mechanismu se stává jednou z rozhodujících podmínek a předpokladem přechodu naší ekonomiky k intenzivnímu typu rozvoje. Dále uložilo federální vládě vypracovat směrnice, dokument, podle něhož se dnes přestavba hospodářského mechanismu v ČSSR realizuje.

O dosažení žádoucí změny sociálně ekonomického rozvoje z extenzivního na intenzivní rozhoduje souhra tří sfér:

- věcné stránky rozvoje
- hospodářského mechanismu
- lidského činitele.

Do věcných stránek rozvoje patří nová technika, progresivní materiály, nové druhy energie a technologie apod. Avšak zajištění těchto věcných stránek je myslitelné jen za fungování adekvátního hospodářského mechanismu, který je s to vyřešit příslušné finanční, mzdové a cenové zabezpečení. A naopak: zajišťuje-li hospodářský mechanismus intenzifikační faktory, přináší úspory společenské práce a ty lze využít k řešení věcných problémů ekonomiky.

Fungování hospodářského mechanismu je ovšem myslitelné jen na základě aktivity lidského činitele. V ekonomice jde především o aktivitu: pracovních kolektivů, vedoucích hospodářských pracovníků, vědeckotechnických pracovníků.

Sociologická teorie zkoumá, jak jejich chování je či bude formováno tím kterým typem hospodářského mechanismu. Jestliže analyzujeme administrativně direktivní systém řízení, odpovídající extenzivnímu typu rozvoje ekonomiky, tu lze zjistit asi takovýto typ chování:

Pracovník očekává směrnice shora; mírou jeho hodnocení je stupeň plnění směrnice.

Základní směr jeho činnosti je dán plánem. Jeho ukazatele zajišťují plnění úkolů především kvantitativně. Vliv pracovníka na přípravu a formulaci plánu bývá obvykle formální.

Motivace pracovníka na plnění ukazatelů je vzdálená a zprostředkovaná. Chybí spojení osobního zájmu s výkonem.

Nesplnění plánu lze koneckonců vždy zdůvodnit a kompenzovat z jiných zdrojů.

Vybočování výkonu pracovníka nad rovinu stanovených norem je pocítováno sociálním okolím minimálně jako nová obtíž, jindy jako ohrožení zájmu ostatních.

Cílem je taktizování a vybojování měkkého plánu, utajování rezerv.

Obecně průměrný výkon nachází svůj odraz v rovnostářsky stanovených odměnách.

Převládá filozofie: v práci plnit normu, iniciativu rozvíjet po práci – na svém, na melouchu.

V souhrnu: důsledkem administrativně direktivního systému je pasivita subjektu a potom i stagnace systému.

Přestavba je realizací zásadní změny systému řízení ekonomiky z extenzivní na intenzivní. Končí direktivita shora, prezentující se jako výraz zájmů společenského vlastnictví, nasupují ekonomické instrumenty řízení. Pracovník se postupně stává hospodářem na svém pracovišti. Volí své představitele do rady pracovního kolektivu, ta volí ředitele, posuzuje, hodnotí, schvaluje všechny závažné úkoly rozvoje podniku.

Hospodářský mechanismus odpovídající intenzivnímu typu rozvoje uplatňuje úplný chozrascot, tedy: jestliže dosud až 80 % zisku a ztrát podniku bylo kompenzováno z centrálních zdrojů, nyní podnik hospodaří sám se zdroji, které vyrobil.

S hospodářskou samostatností organizace se pojí zásada úhradovosti, tj. z příjmů za prodej výrobků či služeb podnik hradí své výdaje, uplatňuje samofinancování. Podmínkou je rentabilita, tedy přebytek příjmů nad výdaji – zisk. Pracovníci jsou svými důchody vázáni na hospodaření organizace.

Hospodářské organizace samy řídí kádrový a personální rozvoj při uplatňování vedoucí úlohy strany.

Jaký typ chování pracovníka lze očekávat v těchto podmínkách?

Pracovník se reálně stává nejen objektem, ale i subjektem řízení.

Pracovní výkon je vázán na vlastní zájem, na růst životní úrovně.

Iniciativa a aktivita není komplikací zaběhnutého cyklu, ale nezbytnou a vítanou cestou k vyšším výdělům, zlepšení pracovních podmínek apod.

Kooperace se ověřuje jako nezbytnost i výhoda. Je v zájmu všech řešit vznikající konflikty, nemají-li se stát brzdicím činitelem, který koneckonců poškozuje všechny. Účast na řízení se demokratizuje, deformalizuje.

Filozofii stagnace nahrazuje filozofie inovační, tvůrčí, podnikavost a ochota riskovat.

V našich podmínkách získáváme první zkušenosti jak v radách pracujících, tak s volbou ředitelů. V SSSR se realizovalo již několik sociologických výzkumů. Prokázaly všeobecně růst aktivizace pracovníků, růst požadavků na kvalifikaci, zejména ekonomickou. Jde zřejmě o požadavek objektivně zdůvodněný, uvážíme-li, že rada je podnikatelský orgán, který spolu s ředitelem je povolán řešit řadu koncepčních otázek.

Právě v této souvislosti se však nabízí úvaha, zda ze stejných důvodů by nemělo jít o kvalifikaci sociologicko-ekonomickou, neboť rozhodovací proces se týká ekonomických i sociálních otázek.

Sociologická kvalifikace se zdá být jednoznačně aktuální u nově zvolených ředitelů. Dosavadní předběžné vzdělání ředitelů v ČSSR bylo převážně technické – více než 60 % ředitelů podniků mělo „čisté“ technické vzdělání, jen 10 % ekonomické. Tento poměr se zřejmě poněkud změní ve prospěch ekonomů a právníků.

Zdá se, že přestavba i u nás posílí dnes v celém světě patrný trend renesance postgraduálního studia. Je to dáno tím, že představuje: nejrychlejší přenos nejnovějších poznatků nejvhodnějším adresátům.

Dokument, jímž se v ČSSR zabezpečuje komplexní přestavba hospodářského mechanismu, tj. *Směrnice federální vlády*, uvádí ve svém 5. oddílu hlavní oblasti přestavby. Ty představují zároveň hlavní sféry zkoumání i pro sociologickou teorii. Jaké jsou to oblasti?

Sociální rozvoj: lze říci, že k této problematice existuje v ČSSR bohatá sociologická literatura, byly realizovány i četné průzkumy v podnicích (již v šedesátých letech Tesla Pardubice, Elektropraga Hlinsko, realizované katedrou ekonomické sociologie a psychologie na VŠE, později řada dalších ve spojitosti s přípravou plánů sociálního rozvoje, s komplexními programy péče o pracující).

Pracovní síly: jde o oblast s velkými možnostmi uplatnění poznatků sociologie práce. I zde existuje již řada cenných studií a realizovaných průzkumů, a to zejména Ústavem práce a sociálních věcí. Problémem je zatím nedořešené institucionální zakotvení oboru sociologie práce.

Vědeckotechnický rozvoj: v této oblasti má československá sociologie bohaté tradice a uznávané mezinárodní postavení (ÚFS ČSAV). Výsledky práce se odrazily i v prognózách sociálního rozvoje.

Pokud jsou naše informace úplné, tu se zdá, že ve dvou sférách, jež Směrnice federální vlády výslovně uvádějí, je zatím zřejmý nedostatek jak teoretických prací, tak empirických sociologických průzkumů. Jde o kvalitu a vnější ekonomické vztahy.

Pokud jde o *problém kvality* existuje ve světě již velmi bohatá literatura. U nás sociologických studií sice přibývá, zatím však v míře neodpovídající významu věci. Přitom jde o tematiku s výrazně sociálními rysy. Bulharská akademie věd uspořádala v uplynulých letech konferenci nazvanou *Kvalita jako sociální problém*.

Nekvalitní výroba má mnoho závažných důsledků. Vedle přímých ztrát surovin, energie, pracovní doby atd. narušují vadné výrobky často kooperativní vztahy, v zahraničně obchodní oblasti přinášejí nejen významné devizové ztráty, ale i poškození image exportující země. U spotřebního zboží – například přístrojů, které se stávají ve stále větší míře nezbytnými pomocníky v životě lidí (auto, osobní počítač, telefon atd.) se nekvalitní výrobek mění nejen v „neexistujícího pomocníka“, ale navíc v přítěž, která přiděluje další starosti s opravami, se sháněním servisu, administrativou kolem garancí, nové výdaje, časové ztráty atd. Proto se

dnes stalo na světových trzích pravidlem ustupovat od dumpingové výroby (za co nejnižší cenu, ovšem s rizikem nekvalitních komponentů výrobku) a přechází se na výrobky s prioritou kvality a maximální spolehlivosti. Tento trend je v souladu i s rostoucí neurotizací populace, projevující se již v dětském věku: kvalitní výrobky (hračkami počínaje) přinášejí jistotu a uklidnění. Zmetky zvyšují neurotizaci, nedůvěru k výrobcí, k firmě, ke státu, který takto exportuje. Proto je dnes předpokladem úspěšnosti exportu dokonalý a okamžitý servis. Historickým příkladem změny dumpingového (před válkou) ve vysoce kvalitní export je Japonsko. Z kroužků kvality se podařilo udělat celonárodní hnutí.

Kvalita je nepochybně systémový problém. Odráží se v ní jak dokonalá organizace práce, tak vztah pracovníka k podniku, jeho kvalifikace i motivace atd.

Zajímavé jsou i studie o vztazích nekvalitní výroby na přetíženost služeb, na vztah mezi nekvalitní technikou a úrazovostí atd.

Přestavba a význam trhu

Sociologické studie vnitřního trhu jsou někdy podceňovány. Argumentuje se tím, že dosud existuje trh výrobce. Ten skutečně vykazuje celou řadu negativ: shánění místo nakupování, nedbalost vůči spotřebiteli, kterému nezbyvá nežli se spokojit s jakoukoli nabídkou, lhostejnost k jeho zájmům, které nemůžeme realizovat u jiného výrobce, v některých směrech dokonce přídělovost (auta, stavebniny, zahraniční turistika apod.).

I tak se však ukazuje, že nedostatek sociálních analýz trhu a neznalost zájmů různých sociálních skupin (mládeže, žen) vede k vytváření zásob těžko či zcela neprodejných (konfekce, řada výrobků nerespektujících světové módní trendy, některé druhy potravin – například vánoční kolekce apod.).

Avšak zcela jednoznačně přináší ekonomické ztráty podceňování sociologických výzkumů v zahraničně obchodních vztazích, kde nikdy neexistoval trh výrobce, ale vždy trh velmi náročného zákazníka uprostřed tvrdé konkurence. Přitom přestavba silně aktivizuje zahraničně obchodní vztahy a zvyšuje exportní úkoly.

Sociologická hlediska jsou zde mnohostranná. Pro příklad lze uvést reklamní činnost. Její efektivnost nezávisí jen na formě, nápadu, masmédiích, nýbrž především na vytipování potenciálních zákazníků. Bez sociálních analýz trhu lze orientovat reklamu ke všem, a tedy k nikomu. Přitom jde o výslovné plýtvání prostředky (reklama v televizi v nejsledovanějším čase, týkající se však velmi speciálního výrobku).

Efektivní rozvoj turismu, který je v celém světě preferovaným zdrojem deviz, je rovněž nemyslitelný bez výzkumu zájmu obyvatel o místa, služby, náplň volného času atd.

Je zřejmé, že aktivizace lidského činitele není realizovatelný problém bez možnosti uspokojit rostoucí potřeby pracujících, a tu má vnitřní trh a stále se rozšiřující mezinárodní výměna zboží nezastupitelnou úlohu. Motivační páky v řízení sociálních procesů se stávají účinnými rovněž jen v závislosti na vnitřním trhu. Slabá saturace posiluje filozofii shánění a tím vlastně i konzumní orientaci.

* * *

Strategie urychlení implikuje faktor času, a to zvláště zřetelně u vědeckotechnického rozvoje. V souhrnné prognóze ČSSR do roku 2010 se uvádí: „Předpoklady pro intelektualizaci výroby a zapojení do světového proudu vědeckotechnické revoluce tkví v dlouhodobých industriálních tradicích země, v tradicích vzdělanosti, v kvalifikaci a v přizpůsobivosti pracovní síly, v podnikavosti, v umění se prosadit, jakož i v celém kulturním zázemí. Jde tedy především o aktivizaci a v některých ohledech ovšem i revitalizaci těchto předpokladů, ve fázi

extenzivního vývoje nedostatečně využitých, ba umrtvovaných, o jejich oživení na základě změny motivací a celkové přestavby hospodářského a sociálního mechanismu“ (s. 14).

Platí-li, že ekonomika je v naší představě hlavním bitevním polem, platí také, že bitvy na tomto poli lze efektivně vést jen s nasazením všech zbraní, které má společnost k dispozici. Mezi ně nesporně patří i poznatky společenských věd.

Zkušenosti z ostatních socialistických zemí, které realizují rovněž přestavbu, prokazují, že sociologické zbraně nepatří k nevýznamným.

Literatura

Lenin, V. I.: *Sebrané spisy*, sv. 1. Praha, Svoboda 1979.

Marx, K. – Engels, B.: *Spisy*, sv. 4. Praha, SNPL 1958.

Zaslavská, T. I.: *Ekonomika cez prizmu sociológie*. Sociológia 1987, č. 5.